

אגוז המלך

"אל גינת אגוז ירדתי", קראנו בשיר השירים, וכן כתוב בפסחים ק"ט: "אמרו עליו על ר' עקיבא שהיה מחלק קליות ואגוזים לתינוקות בערב פסח, כדי שלא יישנו". ייתכן שמכאן המנהג בפסח למלא כיסיהם של ילדים באגוזים. והשאלה שנשאל, לאיזה אגוז הכוונה? האם לאגוז האלסר הקטן שאיננו צומח אצלנו ובא מארצות קרות יותר?, האם לאגוז הפקן יליד אמריקה שלא היה ידוע לאבותינו?. ובכן לא להם הכוונה, וגם לא לאגוז המקדמיה ובודאי שלא לאגוז הברזילאי. אנו עוסקים כאן באגוז הגדול, בעל הקליפה הקשה שתוכו כצורת "מוח", אגוז המלך, ששמו המדעי Juglans regia.

זהו עץ נשיר חד ביתי- כלומר: פרחי זכר ונקבה נפרדים באותו עץ, בעל עלים נאים שיש להם ניחוח אופייני.

הוא פורח באביב, וההאבקה נעשית ע"י הרוח. הפרי מבשיל בספטמבר. כשהקליפה הירוקה- השומר- מתפשקת, האגוזים נושרים על הארץ ומשם אוספים אותם.

אגוז המלך עשיר מאד בשומן בלתי רווי (המוריד את הכולסטרול בדם), בחלבון וויטאמינים מקבוצת ה- B. מפיקים ממנו שמן, טוב לשומרי פסח הנזהרים בקטניות.

היסטוריונים מניחים שהאגוז הוכנס לארץ ישראל כ- 200 שנה לפני הספירה, אולם שמו נזכר במקורותינו לראשונה בשיר השירים המיוחס לשלמה המלך, שזמן כתיבתו על פי המסורת מאות שנים קודם לכן.

" אל גינת אגוז ירדתי", נוגה הראובני מנאות קדומים מפרש "ירדתי", שגידלו אגוזים באיזור השפלה והבקעה במקומות נמוכים ששם קר יותר בחורף. ואכן העץ דורש להתפתחותו יחידות קור לא מעטות.

האגוז גדל בתקופת אבותינו במקומות רבים בארץ, לרבות בשפלה ובעמק הירדן. יוסף בן מתתיהו מספר על עמק גינוסר: " פה צומחים לאין מספר אגוזים הדורשים להם קרה יותר מכל הנטעים, ועל ידם תמרים היונקים את להט השמש". כנראה גידולם בצל הדקלים כדי להגן עליהם מהחום ומקרינת השמש הקיצית.

אבל הגידול העיקרי היה בהרים ובייחוד בהרי הגליל.
מוצאו של האגוז כפי שמציין דה קנדול, מארמניה, קווקז, בהרים הצפון מזרחיים של פרס, והודו. לא"י הגיע האגוז מפרס וכן לרומא, צרפת וספרד. ואכן שמו האנגלי של האגוז Persian walnut . בערבית נקרא העץ ג'וז, ושמו הלטיני Juglans נוצר כנראה משתי מילים Jovis glans - הבלוט של יופיטר, - אגוז האלים. או Janca glans שפרושו בלוט עטוף. שמו העברי אגוז המלך הוא תרגום שמו הלטיני Juglans regia .

בעיני העמים באיזור היה האגוז סמל הפוריות, והיו משליכים לפני חתן והכלה אגוזים. (כתוב בברכות נ') " ממשיכים יין בצינורות (כוסות) לפני חתן וכלה וזורקים לפניהם קליות ואגוזים"

העובדה כי האגוז מכוסה בשתי חצאי קליפות הדבוקים זה לזה ובתוכם ה"מוח" והעובר, מסמל אולי את העובר, בשק העובר בתוך הרחם. וכן אולי שכשם שקליפת האגוז קשה מבחוץ ובפנים יש חלקים מתוקים בין מגורות מרות, כך יכולים חיי הזוג הצעיר להיות מתוקים ושלווים מלווים במרירות ודאגה.

בשנים ההם גידלו את האגוז ע"י זריעה, וחכמינו אסרו על זריעת אגוז מעץ שהוא ערלה. כתוב במשנה (בערלה, פ"א מ"ט): "אין נוטעים (זורעים) אגוז של ערלה מפני שהוא פרי". כלומר זריעת אגוזים חייבה זהירות.

אנו למדים מהמשנה והתלמוד שגדלו אז שלושה טיפוסים אגוז. בילקוט שמעוני (שיר השירים ו') כתוב: "... האגוז יש בו שלושה מינים: אגוז פרך, אגוזים בינוניים ואגוזים קטרוניים. של פרך - שנפרך מעצמו, הבינוני - אתה מקיש עליו באבן ונשבר, והקטרוניים - אתה מקיש עליו באבן לשברו ואין תועלת בו".

ובשיר השירים רבה משווים אגוזים לעושי צדקה בעם ישראל: " מה אגוז זה יש בו אגוזי פרך, אגוזים בינוניים ואגוזים קטרוניים -, כך ישראל, יש מהם עושים צדקה מאליהם, ויש שאם אתה תובעם הם נותנים, ויש שאתה תובעם ואין עושים".

כנראה שעצי האגוז נחשבו לעצים חלקלקים המסוכנים לטיפוס, ובמדרש עוסקים בהלכות זהירות הן למטפל בעץ והן למנהיג ציבור, זהירות רלבנטית גם בימים אלה. וכך כתוב שם בשיר השירים רבא (ו' י"א): "... האגוז, כל מי שאינו אומן לעלות בו מיד הוא נופל... מה אגוז זה חלק.. וכל מי שעולה לראשו ואינו נותן דעתו איך יעלה, הוא נופל ומת... כך כל מי שהוא מנהיג שררה על הציבור בישראל, ואינו נותן דעתו היאך הוא מנהיג את ישראל, סופו שהוא נופל.."

שורשיו של האגוז נתקפו ע"י מזיקים וחרקים נוברים ולפיכך השאירו את השורשים העליונים גלויים כדי שיוכלו לראות ולהשמיד את המזיקים. בשיר השירים רבה (ו' י"ז) כתוב כך: "מה הנטיעות הללו, אם אתה מכסה שרשיהן בשעת נטיעתן הן מצליחות ואם לא אין הן מצליחות, אבל האגוז הזה אם אתה מכסה שורשיו בעת נטיעתו אינו מצליח, כך ישראל, מכסה פשעיו לא יצליח".

האגוז שימש גם כאומדן לגודל: "שיעור האתרוג הקטן, - רבי מאיר אומר כאגוז, רבי יהודה אומר כביצה..." (במשנה, סוכה ג' ז').

הפרי שימש למאכל כמזון עשיר בכל השנה ובימי חג, ונחשב למעדן מלכים. בייחוד היו אוגרים אותו בעת צרה ומלחמה, יחד עם תבואה, שמן, יין ותמרים. ואכן בחפירות מאיזורי מלחמה ובמבצרים שהיו בארץ, נמצאו קליפות אגוזים, גרעיני תמרים וכדי יין ושמן.

אבל חכמים הזהירו מפני אכילת יתר של אגוזים, ובעיקר אכילה על קיבה ריקה. וכך כתוב בתלמוד בלשון ארמית (בשבת ק"ט): "ארקתא ממאי? מאמגוזא אליבא ריקנא", בתרגום: התולעת הרעה מנין היא באה? מאכילת אגוזים על לב ריק.

אפשר כנראה לפצח אגוזים בשבת (כתוב במשנה, שבת י"ז, ב'). "נוטל אדם קורנס לפצח בו את האגוזים"

היו מחלקים אגוזים לילדים כפי שאנו מחלקים להם היום סוכריות. וכך נאמר במשנה (בבא מציעא, ד' י"ב): "לא יחלק החנוני...אגוזין לתינוקות מפני שהוא מרגילים לבוא אצלו, וחכמים מתירים".

מהאגוזים הפיקו שמן למאכל ולמאור: (כתוב במשנה, שבת, ב' ב') "אין מדליקין בעטרן מפני כבוד השבת, וחכמים מתירין בכל השמנים - בשמן שומשמים ובשמן אגוזים....".

בגפת שנשארה לאחר עצירת השמן השתמשו להזנת בהמה ולהסקה. וכן השתמשו להסקה בקליפות ובאגוזים הקטנים והקשים: (נאמר בתוספתא, יום טוב ג', י"א).

"האגוזים והשקדים שאכלו מערב יום טוב, מסיקין בקליפיהן ביום טוב, האגוזים והשקדים עצמם מסיקין בהן"

חצאי הקליפה שימשו גם ככך למאור, שהיו שמים בהם שמן ופתילה. "היו כורכין פתילה באגוז ומדליקין בה" (כך בתוספתא, שבת, ב' ד').

מהשומר, - הקליפה הירוקה הפיקו צבע, וצבעו בו בגדים ושיער: "ומצרפין זה עם זה קליפי אגוזים... קליפי רימונים... כדי לצבוע בהן בגד קטן" (כתוב במשנה, שבת, ט' ה'). מהצבע הפיקו גם דיו לכתיבה.

מעץ האגוז הכינו כלים שונים ורהיטים יקרים. בעלים השתמשו להזנת פרות להרבות את חלבן, וכן השתמשו ברפואה נגד תולעי מעיים וכמרחיקי רקבון. בעלים הללו ובקליפות הירוקות העשירים בטנין, השתמשו גם לעיבודי עורות בבורסקאות. היהודים הושאו לאגוזים: "מה אגוז זה אינו יכול לגנוב המכס שלי שהוא נשמע וניכר, כך הם ישראל, כל מקום שאחד מהם הולך, אינו יכול לומר שאינו יהודי, למה שהוא ניכר" (כך בשיר השירים רבה ו' י"א) ובסמוך לו (שם י"ז): "מה אגוז זה אתה נוטל אחד מהכרי וכולן מדרדרין ומתגלגלין זה אחר זה, כך הם ישראל, לקח אחד מהם כולם מרגישים".

איסי בן יהודה היה מונה שבחם של חכמים, ועל רבי טרפון הוא אומר: "רבי טרפון גל של אגוזין, כיון שנוטל אדם אחד מהם כולם מתקשקשין ובאין זה על זה, כך היה רבי טרפון דומה, בשעה שתלמיד חכם נכנס אצלו ואמר לו: שנה לי - היה מביא לו מקרא ומשנה, מדרש ואגדה (זה באבות דר' נתן י"ח).

בהמשך השנים אין הרבה דיווחים על גידול עצי אגוז בארץ. בעיני התיירים העוברים כאן מארצות המשופעות באגוזים אין רבותא במעט העצים שהיו בארץ.

ובכל זאת בתקופה הערבית מספר מוקדסי (985 לספירה) על אגוזים שהיו גדלים בירושלים. בתקופה מאוחרת יותר מספר עותמאני (בשנת 1371) שבצפת מגדלים אגוזים שמפצחים אותם בקלות.

אולם ברתולומיוס מסליניאקי (שנת 1519) כותב: "בימים אלו אין רואים בארץ אגוזים, גם לא בגליל, מקום שגדלו הרבה".

כנראה שעקב המלחמות וחוסר הבטחון, הוזנחו העצים, והמזיקים ונוברי העצים השמידו רבים מהם. יחד עם זאת מספר ד"ר לורטט במאה ה-19 על חידוש גידול האגוזים בגליל המערבי באל-כזיב ובחברון.

גם במאה ה-20 מעטים היו עצי האגוז. בימי המנדט הבריטי בארץ היו אגוזים בגליל העליון בסביבת צפת וגוש חלב, בשכם ובחברון, וכן מעטים בסביבות ירושלים.

רוב האגוזים הובאו אז לשימוש מסוריה, לבנון, תורקיה ואיטליה.

האגוזים שגדלו כאן היו זריעים מקומיים.

עם השנים הוכנסו ארצה זנים נוספים אולם רבים מהם לא צלחו בגלל דרישתם הגדולה למנות קור, ורגישותם למחלות עלים ולחרקים נוברי פרי.

לפני כעשרים וחמש שנה היו נסיונות לחידוש מטעים מברירת זנים מקומית ומזנים קליפורניים, במטעים בהרי ירושלים והגליל, אך הם נזנחו בגלל היבוא הזול יחסית. כיום אין בעצם מטעים מסחריים, ורוב תצרוכת האגוזים בארץ באה ממטעי אגוזי הפקן המתאימים יותר לגידול כאן, - זה סוג אחר ששיך למשפחה, וגם אלה הולכים ופוחתים בגלל מחסור במים ומזיק קשה שהיא כנימה צהובה, והתצרוכת העיקרית של אגוז המלך היא מיבוא, בעיקר מקליפורניה. בסחר העולמי באגוזים היצואניות הגדולות הן קליפורניה וצרפת, איטליה וסין. בארץ מגדלים עצי אגוז בודדים בגינות בית, בעיקר באיזורי ההר. הנה כי כן פרי עץ ששימש את אבותינו בארץ, והיה מקור למזון ולשמן, מקור השראה למשלים ופתגמים, מיובא מקליפורניה ומעוד ארצות, כדי לחלקם לילדינו על פי המסורת בפסח.

חג שמח.